
ŽARKO TREBJEŠANIN

FROM KAO NASTAVLJAČ I KRITIČAR FROJDA

Nužnost reinterpretacije Frojda

Kada se čitaju Fromova dela, nameće se utisak da je za njega Frojd najznačajniji i najuticajniji; autor sa kojim on najviše polemise, čije ideje i istraživanja duboko poštuje i čije hipoteze i teorije najviše razrađuje. Brižljiva analiza sadržaja tekstova potpuno potvrđuje ovaj utisak: njegovim delom dominiraju Frojd i psihoanaliza. Čak i formalna analiza naslova Fromovih knjiga pokazuje ispravnost ove tvrdnje. Evo nekoliko karakterističnih naslova: *Psihoanaliza i religija* (1950), *Misija Sigmunda Frojda* (1959), *S onu stranu okova iluzija — moj susret s Marksom i Frojdom* (1962), *Zen budizam i psihoanaliza* (1960), *Kriza psihoanalize* (1970) i *Veličina i granica Frojdove misli* (1979)¹⁾. Takođe, treba uočiti kontinuitet u Fromovom ozbiljnom zanimanju za Frojda. Prvi značajni Fromovi spisi iz 1932. su: *Metod i funkcija analitičke socijalne psihologije* i *Psihoanalitička karakterologija i njen značaj za naučnu psihologiju*, a poslednja knjiga iz 1979. godine je *Veličina i granice Frojdove misli*.

Ako istorijski sagledamo Fromov odnos prema Frojdu može nam se učiniti (kao što i ima miš-

¹⁾ Osim toga treba uzeti u obzir da nemački naslov njegove knjige *Čovek za sebe* glasi „Etlka i psihoanaliza“, da je dobar deo knjiga kao što su *Bekstvo od slobode*, *Zdravo društvo*, *Anatomija ljudske destruktivnosti* itd., posvećen ovom velikom psihologu i najzad imajmo u vidu da je From planirao da napíše delo „Humanistička psihoanaliza“.

ljenja) da se From u svojim ranim spisima početkom 30-ih godina bavi psihoanalizom na jedan ortodoksn način, a da u kasnijim radovima isključivo kritikuje Frojda i razrađuje sopstvena shvatanja, „raskidajući” sa Frojdom i njegovim teorijama. Tačno je međutim, da u Fromovom odnosu prema Frojdu možemo, grubo uzevši, razlikovati tri faze. U prvoj fazi od 1926—1936. on gotovo potpuno preuzima Frojdove ideje, pojmove i rečnik. U drugoj fazi od dela *Autoritet i porodica* (1936) i još više od *Bekstva od slobode* (1941), From počinje da kritikuje neke Frojdove postavke, napušta izvesne pojmove ili im menja smisao i oslobađa se ortodoksnog psihoanalitičkog rečnika. U tom periodu on sve više, što je i razumljivo jer su to najzrelije stvaralačke godine, protivstavlja svoje poglede Frojdovim pogledima na ličnost i razvija svoje teorije. U poslednjoj, trećoj fazi, negde od 1970. godine, From već u poznim godinama, sve više kritikuje Frojdove sledbenike — ortodoksne i reformatore (naročito egopsihologiju), dok prema Frojdu pokazuje stav dubokog poštovanja i „brani” njegove izvorne ideje (naročito „instinkt smrti”).

Mada se Fromov odnos prema Frojdu menjao od gotovo potpunog prihvatanja Frojdove teorije, preko otpora i kritike nekih njegovih postavki, do čak u izvesnom pogledu nekritičke odbrane nekih Frojdovih postavki, važno je da ti zaokreti nisu bili oštri (naročito poslednji). From je vrlo rano zauzeo kritički stav prema Frojdu i nekim važnim postavkama psihoanalize i takav je ostao do kraja života uz sve poštovanje izvorne psihoanalitičke teorije. Bitno je shvatiti da je Frojd bio i ostao za Froma mislilac koji ga je najviše inspirisao i sa kojim je bio u neprestanom i plodnom dijalogu. Bilo da ga je osporavao, bilo da je nastavljao i razrađivao njegovu misao, Frojd je bio taj koji je udario pečat Fromovom delu i bez njega je ono nezamislivo. Njegovo delo je do te mere prožeto Frojdovom mislju da je moguće tvrditi: *Fromovo celokupno delo je zapravo jedna originalna reinterpetacija Frojda*. U ovome „re-interpretacija” Frojda, sažeto je dat složen, ambivalentan i dijalektički odnos Froma prema tvorcu psihoanalize. Ovaj odnos je protivrečan, jer From je uz svu svoju kritičnost prema Frojdu pokazivao i snažnu privrženost nekim ključnim Frojdovim postavkama i ogromno divljenje prema njemu. Za njega je Frojd mislilac ranga Bude, Spinoze, Marksa, gorostasni psiholog koji je iz korena izmenio naše shvatanje čoveka. Za razliku od Adlera i Junga, From je „jeretik” koji se nikada nije odrekao Frojda, o čemu svedoči i naziv koji je skovao za svoju teoriju „humanistička psihoanaliza” i nikada mu nije odricao atribut „genije”. Ali, zato se nikada nije zadovoljio razrađivanjem Frojdove ideje u okviru

oficijelne psihoanalize, kao što su to radili Ernst Džons, Ana Frojd, Erik Erikson itd.

Zar je potrebno da se „popravljaju” teorije i premise jednog genija? From smatra da jeste. To dolazi otuda što je i najveći genije ograničen duhom svoga doba. I najprodornija vizija najvećeg naučnika nužno je ograničena činjenicama, metodama, i saznanjima koja mu stoje na raspolaganju u određenom vremenu. Naučnik želi da dokuči *celu* istinu, o totalitetu svoje oblasti a kratak život i dotadašnji razvoj nauke mu to ne dozvoljava. Zbog toga on ovaj jaz premošćuje konstrukcijama za koje ima dovoljno opravdanja.²⁾ Kreativni mislilac pokušava da saopšti svetu nešto novo, što pre nije bilo rečeno, da izrazi svoju novu viziju u celini, a s druge strane on mora misliti u okviru svog vremena, u pojmovima i u okviru misaone strukture vremena i svoje kulture. Zbog toga je i najveći mislilac „prisiljen da rešava nerešiv problem: kako izraziti novu misao pojmovima i riječima koje još ne postoje u njegovom jeziku. Posljedica toga jeste da je nova misao formulirana kao mješavina zaista novog i konvencionalnih pojmova koje transcendiraju. Misililac, međutim, nije svjestan ove kontradikcije”. Sada je jasno zašto je nužna reinterpretacija čak i Frojda. Ona je nužna zbog razvoja naučnog saznanja koji je upravo neprekidni proces *re-interpretacije* starih tvrdnji da bi se zadržalo njihovo istinito jezgro. Reinterpretacija Frojda je jedna vrsta „preocjenjivanja” njegovog dela, odvajanje onog što je suštinsko, bitno i istinito u njegovom delu od onog što je nebitno, uzgredno i netačno. Ovo preispitivanje se vrši da bi se sačuvali duboki uvidi i izvorna Frojdova misao, od onoga što je u njoj ograničeno duhom vremena i što ove uvide zamagljuje, skriva i sputava. „Na njegovim je sledbenicima — piše From (1979/1980 str. 11) — koji žive u drugačijim idejnim okvirima, da interpretiraju svog 'učitelja', i to razdvajanjem njegove 'originalne' misli od konvencionalne između starog i novog, a ne da pod raznim iznimcima pokušavaju uskladiti imanentne proturječnosti njegovog sistema”. Jedan od prvih sledbenika koji je preduzeo sistematsko i kritičko preispitivanje Frojdovog sistema, da bi se odvojilo „žito od kukolja”, bila je Karen Hornaj, koja je bila pod velikim uticajem Frojda. Ona je 1939. u delu *Novi putevi psihoanalize* izvršila sistematsku kritiku Frojdovih osnovnih postavki i pojmova sa ciljem da Frojdovo delo oslobodi zabluda i „istorijskog tereta”³⁾. Slično K. Hornaj, From pokušava da „spase” najvažnija Frojdova otkrića od samo-

²⁾ Fromm, E., *Individual and Social Origins of Neurosis in Kluckhohn Murray, Personality in Nature, Society and Culture*, Knopf, New York, 1953.

³⁾ Pokušaje K. Hornaj, C. Tompsona i drugih da reformiraju Frojda u maniru on je genije, ali genije ograničen svojim vremenom, kritikovao je Džekobi (v. *Društveni zaborav*, 1981).

ga Frojda, odnosno od onih „građanskih“ elemenata njegove misli koji su suzili i ograničili njegove genijalne uvide i otkrića. U svojoj poslednjoj knjizi From izlaže najveća Frojdova otkrića sa ciljem da pokaže: a) „kako su njegovi filozofski i lični stavovi dejstvovali na sužavanje i iskrivljavanje njegovih otkrića“ i b) „kako raste značajnost ovih otkrića ako Frojdove formulacije oslobodimo iskrivljavanja“⁴).

From na više mesta u svom obimnom opusu pokušava da odgovori na pitanje koji su bitni koreni Frojdovih zabluda i pogrešaka. To je za njega važno pitanje jer on želi da otkloni te greške. Najopštije se može reći, smatra From, da je Frojd svoje genijalne vizije i duboka otkrića smestio u pogrešan teorijski okvir. Konkretnije, Fromovo mišljenje možemo rezimirati na sledeći način. Frojd je grešio jer je bio pod uticajem: a) buržoaskog materijalizma i fiziologizma fon Brikea i b) buržoaske slike o čoveku uopšte (*homo economicus*), a posebno pod uticajem patrijarhalnih predrasuda o ženi.

From „spasava“ Frojdova velika otkrića (o narcizmu, Edipovom kompleksu, instinktu života i instinktu smrti) na taj način što ih smešta u drugi novi teorijski okvir. From zamenjuje ovaj stari, uski okvir mehanicističkog materijalizma, novim referentnim okvirom „dijalektičkim humanizmom“. Frojdova otkrića su smeštena u novi okvir „da bi im dao pravo značenje i omogućio plodan razvoj“⁵). Na taj način uklanjaju se protivrečnosti Frojdovog mišljenja i omogućava se mišljenje o onome o čemu Frojd nije mogao ni misliti jer je i njegova misao bila ograničena „društvenim filterom“ i „zdravim razumom“ doba u kome je živeo. 1) Frojdovu fiziologističku teoriju libida i čoveka kao zatvorenog sistema, From zamenjuje socijalnom teorijom u kojoj je naglasak na čovekovoj povezanosti sa svetom. 2) Čovek je društveno-istorijski uslovljen a ne biološki, kaže From.

Šta From smatra trajnim i vrednim u Frojdovom sistemu, a šta pogrešnim ali plodnim tvrdnjama koje treba reinterpretirati. Fromovo shvaćanje o tome šta su najveća Frojdova otkrića i doprinosi možemo sažeti i svesti na tri osnovna: otkriće i istraživanje nesvesnog, dinamičko shvaćanje karaktera i psihoanalitički metod. O prva dva otkrića neću sada opširnije pisati jer će o tome biti reči u sledećem odeljku.

Otkriće nesvesnog i iracionalnog u čoveku je svakako Frojdovo najveće otkriće⁶), a sastoji se

⁴) From, E., *Veličina i granice Frojdove misli*, Naprijed, Zagreb, 1979.

⁵) Fromm, E., *The Heart of Man: Its Genius for Good and Evil*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1964/65, str. 15.

⁶) Zapravo, preciznije, Frojd je prvi naučno, sistematski i empirijski izučavao nesvesnu dinamiku ličnosti.

u tome da je Frojd pokazao da je čovekovo svesno, „racionalno“ mišljenje i ponašanje velikim delom uslovljeno silama koje on ne poznaje i koje deluju „iza leđa“. Uvid u ove nesvesne i iracionalne motive omogućava slobodnije i racionalnije mišljenje i ponašanje. (Odatle proističe Frojdov imperativ: „Tamo gde je bio id neka bude ego“).

Drugo veliko Frojdovo saznanje je da je karakter dinamički splet iracionalnih i zamaskiranih nesvesnih težnji koji se formira u detinjstvu pod dejstvom spoljašnjih, društvenih uticaja, pre svega porodice.

From je veoma visoko cenio Frojdov metod, tj. jedan originalni način da prodre kroz fikciju, kroz razne vrste „racionalizacija“ svesti, „u provaliju ljudskih strasti“⁷⁾. Sam metod koji se sastoji u tumačenju slobodnih asocijacija, simptoma, omaški, snova itd., zasniva se na poznavanju zakonitosti i rada u nesvesnim i iracionalnim zbivanjima. Frojdov metod je prilagođen svom predmetu i zato je veoma pronicljiv, uzima u obzir i najsitnije detalje i proverava ono što bi drugi uzeli „zdravo za gotovo“. Zatim, ovaj metod uzima u obzir celinu, karakter, ličnost kao složen sklop koji se mora poznavati u celini da bi se shvatili delovi i njihovi odnosi. Najzad, ono što je možda najvažnije: ovo je kritički metod, metod sumnje, istraživanja ljudskih aktivnosti vođen krilaticom *De omnibus est dubitandum*. Frojd se ne da zavarati svesnim obrazloženjima postupaka, on iza snishodljivosti otkriva — agresiju, iza preterane urednosti — duboku sklonost ka neurednosti, iza suviše brižne ljubavi — mržnju itd. Ovde, kod metoda, treba dodati još jednu veliku Frojdovu zaslugu — on se nije zaustavio samo na tome da otkrije uzroke čovekove bolesti, nesvesno, potiskivanje, sukobe itd. već je našao i način da se to prevlada putem svesnog uvida u ova zbivanja. Ovaj veliki naučnik je pokazao „da put izlečenja leži u iskrenom uvidu u vlastitu mentalnu strukturu, odnosno u 'derepresiji'. Primena principa prema kojem istina oslobađa i liječi, veliko je, možda i najveće Frojdovo ostvarenje“⁸⁾. From se razlikuje od drugih kritičara Frojda koji osporavaju naučni status psihoanalizi⁹⁾. Za Froma nema dileme — psihoanaliza je naučni metod. „Ako pod znanstvenim metodom podrazumijevamo metodu osnovanu na vjerovanju u moć razuma optimalno oslobođenjeg predrasuda, na detaljnom promatranju činjenica, formiranju hipoteza, razvijanju hipoteza u svijetlu novootkri-

⁷⁾ From, E., *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1969, 2. izd. str. 220.

⁸⁾ Fromm, E. *Velicina i granice Frojdove misli*, Naprijed, Zagreb, 1979/1980., str. 8.

⁹⁾ V. Farrel, B. A., *Psychoanalytic Theory in Lee, S. G. M. and Herbert, M. (Eds) Freud and Psychology*.

venih činjenica itd., tada zaista možemo smatrati Frojda znanstvenikom¹⁰⁾.

Sada možemo da vidimo Fromovu reinterpretaciju na delu.

Fromova kritika i razrada Frojdovih glavnih pojmova i teorija

Nije lako dati sistematski prikaz Fromove reinterpretacije osnovnih Frojdovih shvatanja i otkrića, jer to znači prikazati gotovo celo Fromovo delo. Posao je nešto olakšan time što je From u svom poslednjem delu izložio šest osnovnih Frojdovih ključnih postavki i otkrića. Uz puno uvažavanje ovog Fromovog izbora, moj izbor je međutim nešto drugačiji i širi¹¹⁾.

Frojdovo shvatanje ljudske prirode je problem kojem From posvećuje puno pažnje u svojim delima u kojima ga uglavnom kritikuje. From priznaje da je Frojd produbio našu sliku o čoveku, ali mu zamera što je svoje otkriće interpretirao pogrešno, često u duhu „građanskog” mišljenja o čoveku. Frojdovo shvatanje čoveka je model zatvorenog sistema: čovek — mašina čiji su pogon nagoni, kaže From. Frojd je video čoveka kao zatvoren sistem gonjen sa dve snage: nagonom za samoočuvanjem i seksualnim nagonom¹²⁾. Frojd je svoje otkriće o dubokim iracionalnim silama koje pokreću čoveka protumačio u skladu sa fiziologijom fon Brikea, po kome svi ljudski motivi moraju imati fiziološku osnovu koja je njihova suština. Porast tenzije u sistemu dovodi do napetosti, tj. do traženja zadovoljstva. Povezano sa ovim je i shvatanje da su drugi ljudi samo sredstvo za zadovoljavanje. Ljudi su potrebni jedni drugima, u krajnjoj liniji, samo da bi zadovoljili svoje osnovne biološke potrebe. Ovaj „kupo-prodajni” model međuljudskih odnosa potiče, smatra From, od buržoaske ideologije, koja je, opet, u krajnjoj liniji odraz tržišnih odnosa. From takođe kritikuje i Frojdovu teoriju ljudskih potreba kao psihologiju oskudice, jer se kao obrazac za ljudske strasti uzima hidraulički model — ako čovek više voli, on se više „troši” i manje ostaje za njega, i obrnuto, ukoliko je više energije i ljubavi usmerio na sebe, utoliko ima manje investicija „za objekte”. „Ljubav prema sebi poznaje samo jednu prepreku — ljubav prema drugima”, kaže

¹⁰⁾ Fromm, E., *Veličina i granice Freudove misli*, Naprijed, Zagreb, 1979/1980.

¹¹⁾ Fromm, E. *Veličina i granice Freudove misli*, kao i prikaz Fromove reforme Frojda u Flego, G. (1980) „Fromovo shvaćanje čovjeka” (odjeljak 2. Psihoanaliza — od apologije do radikalne kritike), predgovor za Fromm E., *Imati ili biti*, Naprijed, Zagreb, 1980.

¹²⁾ From, E. (1968/1970) *Freud's Model of Man and its Social Determinants* in Fromm, E., *The Crisis of Psychoanalysis*, Penguin Books Ltd. Harmondsworth.

Frojd¹³⁾. Jedna od bitnih tačaka razilaženja je ta što je po Frojdu čovek primarno zao. „Homo homini lupus. Ima li kogod hrabrosti da porekne ovu pouku posle svih životnih i istorijskih iskustava?“, pita se Frojd.¹⁴⁾ Humanistički psihoanalitičar zamera tvorcu psihoanalize i to što je tako skeptičan u pogledu čovekovih vrednosti i „idealnih“ motiva, koji su za Frojda zapravo skriveni „niski“ motivi.¹⁵⁾

Najzad Frojdovu antropologiju upotpunjava i njegovo shvatanje žene, koja je zapravo patrijarhalna predrasuda u naučnom ruhu. Po Frojdu žena je moralno niže biće, narcisoidno itd. — ukraťko — kastrirani muškarac, karikatura čoveka. Sve u svemu Frojd je podlegao u nekim svojim premisama duhu buržoaskog mišljenja i svoga doba. From umesto ovog modela čoveka nudi model otvorenog sistema gde je čovek shvaćen kao društveno biće u stalnoj razmeni sa svetom i drugim ljudima. Njegove pokretačke snage su potrebe i strasti koje nastaju iz ovog odnosa sa svetom.

Drugi krupan problem, povezan sa prethodnim, kojim se Frojd bavio naročito u drugoj polovini života jeste kultura i odnos ličnosti i kulture. From najviše zamera Frojdu u proučavanju društva i kulture to što nekritički u psihološkim pojavama i procesima nalazi objašnjenje kulturnih i društvenih pojava. „Prema „psihologističkom“ pristupu, kojim se odlikuje Frojdovo mišljenje, kulturne pojave ukorenjene su psihološkim činiocima koji proishode iz instinktualnih nagona, a na ove, opet društvo utiče samo izvesnim stepenom suzbijanja. Držeći se ovog načina tumačenja, frojdisti su objasnili kapitalizam kao ishod analne erotičnosti, a razvoj rano hrišćanstva kao posledicu ambivalentnog odnosa prema očevom liku“¹⁶⁾. I zaista Frojd ne psihologizira samo određene društvene institucije, već i samu istoriju kulture¹⁷⁾. Tako npr. Frojd istoriju nastanka i razvoja monoteističke religije objašnjava edipalnom krivicom zbog „prazločina“ i izuzetnom ličnošću Mojsija¹⁸⁾.

¹³⁾ Freud, S. (1921/1978) Group Psychology and the Analysis of the Ego in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Volume XVIII, The Hogarth Press, London.

¹⁴⁾ Frojd, S. (1930/1970) Nelagodnost u kulturi u Frojd, S., *Iz kulture i umetnosti*, Matica srpska, s. 318.

¹⁵⁾ Fromm, E., (1941/1961) *Bekstvo od slobode*, s. 260

¹⁶⁾ *Ibidem*, str. 262.

¹⁷⁾ Za argumentovanu kritiku Frojdovih pogleda na istoriju, društvo i ljudsku prirodu videti: Seve, L. (1977/1980) *Psihoanaliza i istorijski materijalizam u Za marksiističku kritiku psihoanalitičke teorije*, Prosveta, Beograd.

¹⁸⁾ Frojd, S., (1938/1979) *Mojsije i monoteizam*, Grafos, Beograd.

Drugi važan problem je ovde odnos ličnosti i kulture. Po Frojdu između pojedinca i njegovih bioloških nagona i kulture sa njenim zahtevima postoji nepomirljiv sukob. Lični interesi su po Frojdu u stalnom sukobu sa opštim interesima. Veze sa drugima nas ograničavaju i lišavaju sreće. „Nikada nismo slabije zaštićeni od patnje nego kad volimo, nikad bespomoćnije nesrećni nego kada izgubimo voljeni objekt ili njegovu ljubav”¹⁹⁾.

Prema Frojdu čovek je stavljen pred tragičnu alternativu: ili viši stepen kulture, praćen neurozom i patnjom ili povratak na niži stupanj kulture i lična sreća. From zamera Frojdu neopravdano suprotstavljanje pojedinca društvu jer čovek je društveno biće koje gradi svoj svet — društvo i kulturu. Čovek, istina, još nije izgradio humano, „zdravo” društvo, ali on to nastoji i može da učini. Društvene i kulturne pojave, ideje i ideologije nisu proizvod osujećenja i sublimacije nagona, već strukture društva i ekonomske osnove koja oblikuje društveni karakter, koji posreduje između osnove i super strukture društva.

Prema Fromu nema temeljnijeg Frojdovog otkrića od otkrića nesvesnog i puteva za njegovo empirijsko izučavanje.²⁰⁾ Otkriće da mi potiskujemo važna iskustva i da nam je ponašanje i mišljenje određeno onim što je nesvesno, zapravo potisnuto, ima krupne filozofske, antropološke, saznanje i etičke implikacije. „Frojdovo otkriće se sastoji u tome da ono što mislimo ne mora biti nužno identično s onim što jesmo; ono što netko o sebi misli može biti, a često i jeste, sasvim različito, a katkad potpuno suprotno od onoga što stvarno jest; većina ljudi živi u svijetu samoprevare u kojem su njihove misli prava realnost... Frojd je, pridajući svjesnoj misli ulogu racionalizacije nagona, težio razaranju temelja racionalizma, čiji je predstavnik i sam bio. Otkrivši diskrepanciju između mišljenja i bivstvovanja, Frojd je ne samo potkopao zapadnu tradiciju idealizma u njenom filozofskom i popularnom obliku, već je učinio i dalekosežna otkrića u području etike”²¹⁾. Dok je Frojd usmeren na individualno nesvesno, From se bavi proučavanjem društvenog nesvesnog — potisnutog sadržaja, koji je zajednički za većinu članova i koji je uslovljen društvenim zabranama. Za razliku od Frojda koji je u nesvesnom video uglavnom seksualnost, From smatra da su danas u nesvesnom: osećanje krivice, depresivnost, cinizam, mržnja itd. U pogledu shvatanja o sadržaju nesvesnog.

¹⁹⁾ Frojd, S., (1930/1970) *Nelagodnost u kulturi*, s. 284—285.

²⁰⁾ Fromm, E., (1962/1980) *S onu stranu okova iluzija — moj susret s Marxom i Freudom*, Naprijed, Zagreb, s. 2.

²¹⁾ Fromm, E., (1979/1980) *Veličina i granice Freudove misli*, s. 30.

From je bliži Jungu nego Frojdu. Nesvesno po Fromu sadrži sve što je ljudsko, čitavog čoveka sa vaskolikim mogućnostima za svetlost i tamu.²²⁾

U ključne Frojdove pojmove koji su najčešće osporavani svakako spadaju libido i Edipov kompleks. Libido je energija seksualnog nagona, odnosno „seksualna glad”, kako to kaže Frojd. Prema Frojdovom shvatanju libido je energija koja se „troši”, tako da ako i suviše libida vezemo za objekte, ostaće manje „narcističkog” libida. Prema Fromu, tačno je suprotno: ukoliko više ima ljubavi u nama, utoliko više volimo i druge i sebe, a ako ne volimo druge onda ne volimo ni sebe.²³⁾ Pojam narcizma, From je oslobodio teorije libida i pokazao da je ovaj pojam važan za socijalnu psihologiju (narcizam grupe). Edipov kompleks, temeljni pojam psihoanalize, vrlo je često diskutovan, osporavan i branjen, pa je možda baš zbog toga potrebno setiti se šta je o tome „Frojd stvarno rekao”. Po Frojdu dečakova ambivalentna vezanost za oca (ljubav i mržnja) u periodu od 4—5 godina, dolazi u sukob sa seksualnom vezanošću za majku. „Ova dva vezivanja postoje naporedo izvesno vreme bez ustručavanja i međusobnog uticaja. Zbog nezadrživog razvoja psihičkog života koji teži sjedinjenju, ova dva osećanja završavaju sreću se i taj susret rađa normalni Edipov kompleks.”²⁴⁾ Jedna od najranijih kritika bila je kritika univerzalnosti, apsolutizacije Edipovog kompleksa koji je, zapravo, pojava vezana za određenu društvenu strukturu.²⁵⁾ From svojom kritikom nastavlja kulturalističku tradiciju i tretira ovu pojavu kao nešto karakteristično za patrijarhalno društvo. On kritikuje premise na kojima počiva tumačenje Edipalne situacije i sam proces tumačenja. Po njemu vezanost za majku nije seksualne prirode, već je to želja za povratkom u rajsko stanje, u stanje sigurnosti i blaženstva.²⁶⁾ Što se tiče stava prema ocu, to nije mržnja prema seksualnom rivalu, već pobuna protiv autoriteta.

From je u nizu svojih dela, a naročito, u *The Hearth of Man* i *Anatomija ljudske destruktivnosti*, kritikovao Frojdovo shvatanje instinkta smrti i razvijao svoje tumačenje agresivnosti (be-

²²⁾ From, E., (1960/1969) *Zen Budizam i psihoanaliza*, Nolit, Beograd.

²³⁾ Fromm, E. (1947/1966) *Čovjek za sebe*, Naprijed, Zagreb.

²⁴⁾ Freud, S. (1921/1978) *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, s. 105.

²⁵⁾ Po mišljenju psihoanalitičara (Džouns) Edipov kompleks je „fons et origo” svega. „Za mene je, piše Malinovski (1927), nuklearni porodični kompleks funkcionalna tvorevina, koja zavisi od strukture i kulture društva. Njega neophodno određuje način na koji se seksualna ograničenja formiraju u zajednici i način na koji je podeljen autoritet”. (Seks i potiskivanje u primitivnom društvu u *Magija, nauka i religija*, Prosveta, Beograd, 1971. str. 202).

²⁶⁾ Slična je i reinterpretacija K. Horney (up. *Novi putevi psihoanalize*).

nigna i maligna). Fromova teorija se suprotstavlja instinktivističkoj teoriji agresije, ali i sredinskoj. Po ovom shvatanju agresija je sekundarni potencijal, posledica neuspeha da se ostvare primarni potencijali (ljubav, sloboda, stvaralaštvo). Bitna odlika ljudske (maligne) agresije jeste da je to strast koja nije filogenetski programirana, nije biološki prilagodljiva i nije u službi života. Ona je specifičan čovekov odgovor na problem ljudske egzistencije.²⁷⁾

Jedna od najznačajnijih i najboljih Fromovih reinterpretacija odnosi se na Frojdovo shvatanje karaktera. From se originalnom razradom psihoanalitičke karakterologije bavio od 1932.²⁸⁾ pa sve do poslednje knjige u kojoj sistematski preispituje osnovne pojmove tvorca psihoanalize. From u izučavanju karaktera prihvata Frojdiv holistički pristup karakteru kao osobenoj organizaciji, sindromu crta, zatim dinamički pristup (crte kao motivi), kao i njegov dubinski i razvojni pristup karakteru kao strukturi dobrim delom nesvesnih crta-motiva koja se formira u društvu.²⁹⁾ From ovde dodaje jednu socijalnu dimenziju koja je kod Frojda zanemarena. From razvija Frojdovo shvatanje o ulozi porodice u formiranju karaktera.³⁰⁾ Po njegovom mišljenju Frojd nije shvatio da je i sama porodica određena strukturom društva i da je ona samo prenosnik društvenih i kulturnih zahteva prema detetu³¹⁾. Društveni karakter je najvredniji Fromov pojam i odnosi se na „suštinu karaktera strukture, koja je zajednička većini članova iste kulture” koja reguliše ponašanje i mišljenje ljudi tako da oni *žele* da deluju onako kako *moraju* da deluju da bi dato društvo funkcionisalo.³²⁾ From je psihoanalitički pojam mehanizama odbrane proširio, reinterpretirao i tako došao do svoje teorije o mehanizmima bekstva koji proizilaze iz osećanja nesigurnosti i izdvojenosti pojedinca. To su neuspešni pokušaji da se savlada ovo nepodnošljivo osećanje nemoći i usamljenosti, koje nastaje usled kidanja primarnih veza sa svetom, i drugim ljudima. Mehanizmi bekstva su raznovrsni i društveno uslovljeni i javljaju se u tri vida:

²⁷⁾ Fromm, E. (1973/1975) *Anatomija ljudske destruktivnosti*. II, Naprijed, Zagreb.

²⁸⁾ Fromm, E. (1932/1970) „Psychoanalytic Characterology and its Relevance for Social Psychology”, in Fromm, E. *The Crisis of Psychoanalysis*.

²⁹⁾ Za šire razmatranje problema v. Trebješanin, Z. (1976) Frojdovo učenje o karakteru i njegov značaj, *Zbornik Defektološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu*.

³⁰⁾ To otprilike u isto vreme radi i Wilhelm Reich, *Dialektischer Materialismus and Psychoanalyse*, 1929, *Charakter analyse 1933*, *Masovna psihologija fašizma*, 1933, u Nemačkoj, a kod nas Hugo Klajn *O psihoanalizi*, 1937, i *Vaspitanje sa gledišta medicinske i socijalne psihologije*, 1939.

³¹⁾ Fromm, E. (1932) *Psychoanalytic Characterology and its Relevance for Social Psychology*.

³²⁾ Fromm, E. (1955/1980) *Zdravo društvo*, Rad, Beograd.

1) sadomazohistička vezanost (karakteristična za totalitarističke države), 2) saobražavanje ličnosti (moderna demokratija) i 3) rušilaštvo.

Fromovo shvatanje strukture ličnosti veoma mnogo odstupa od Frojdrovog shvatanja. Nagonski motivi libido i instinkt smrti, zamenjeni su u Fromovoj teoriji ljudskim strastima (mada i From govori o biofiliji i nekrofiliji koje imaju sličnosti sa osnovnim nagonima u klasičnoj psihoanalizi). Što se tiče one strukture koju Frojd naziva „ego” ona je u Fromovom delu zapravo mnogo bliža pojmu „ja” (tako npr. From govori o aktualizaciji „ja”, o razumu, „jezgru” naše ličnosti itd. potpuno u duhu prefrojdrovske „humanističke” psihologije). Jedini deo „ega”, psihoanalitički shvaćenog, koji je From razradio jeste karakter (društveni karakter, tipovi). U shvatanju svesti („humanističke svesti”) From se najviše udaljuje od Frojda. Po njemu je ova „humanistička svest” nezavisna od spoljašnjih sankcija i predstavlja glas našeg istinskog „ja”, unutrašnji glas koji je „reakcija nas samih na nas same”.³³⁾

Pojam mentalnog zdravlja Frojd je, smatra From, i suviše vezao za problem zadovoljenja libida i prevladavanja narcisoidnosti. Po Fromu, da bi čovek bio zdrav mora da zadovolji svoje specifične ljudske potrebe i to na „pozitivan” način (ljubav, stvaralaštvo, itd.). Da bi čovek dostigao ove produktivne kvalitete, to znači mentalno zdravlje, treba mu omogućiti nesmetan razvoj.³⁴⁾ Druga značajna reinterpretacija u ovoj oblasti odnosi se na proširenje mentalne bolesti (standardna klinička psihologija) na pojave „patologije normalnosti”. U patologiju ulaze po Fromu i nedostaci u spontanosti, individualnosti, ljubavi itd. koje društvo može čak i da odobrava ili ih jednostavno ne osuđuje. U slučaju kad su one zajedničke većini članova društva — From ih naziva društveno strukturiranim defektom.³⁵⁾

Najzad, From je na svoj način protumačio i tumačenje snova, jedno od Frojdrovih neosporno fundamentalnih otkrića. Njegova glavna zamerka odnosi se na to što je Frojd uvek video u snovima prikriveno zadovoljenje potisnute iracionalne želje. From se slaže sa Jungom da snovi mogu biti izraz i onog racionalnog, dobrog i mudrog u nama. Ukratko, po Fromu san je „smislen i značajan izraz bilo koje aktivnosti u stanju sna.”³⁶⁾

³³⁾ Fromm, E. (1947/1966). *Čovek za sebe*, Naprijed Zagreb.

³⁴⁾ From, E. (1960/1979) Predgovor za *Slobodna deca Samerhila*, BIGZ, str. 13.

³⁵⁾ Fromm, E. (1944/1953) *Individual and Social Origins of Neurosis*.

³⁶⁾ Fromm, E. (1951/1970) *Zaboravljeni jezik*, MH, Zagreb.

Kao što se vidi iz ovog sažetog prikaza Fromovih polemika sa Frojdom i njegovim osnovnim pojmovima, From prihvata Frojdova otkrića, *opise pojava* i neka tumačenja, ali se ne slaže sa *referentnim okvirom* u koji Frojd smešta svoja otkrića. On ne prihvata Frojdove pretpostavke o nagonskoj determinisanosti čovekovog ponašanja, hidraulički model psihičkog aparata, buržoasko shvatanje čoveka i zanemarivanje uticaja društvenih činilaca u razvoju i dinamici ličnosti.

Kao što razdvaja Frojdove vizije od Frojdovih predrasuda (ličnih i filozofsko-antropoloških), tako From razdvaja i Frojda — naučnika od Frojda čoveka i dogmatskog vođe psihoanalitičkog pokreta. Za Frojda naučnika karakteristična je težnja za istinom, hrabrost da se sazna stvarnost bez iluzija koje je skrivaju.³⁷⁾ Kao čovek i vođa Frojd je bio netrpeljiv, autoritaran i često nesposoban da vidi istinu u kritikama psihoanalitičkih dogmi od strane njegovih učenika, smatra From.

Dometi Fromove reinterpretacije

Fromova kritika Frojda je najubedljivija tamo gde je oštrica uperena na biologizam (fiziologizam) i potcenjivanje značaja socijalnih i kulturnih faktora za dinamiku i razvoj ličnosti. Odnos ličnosti i društva, proces formiranja ličnosti pod uticajima strukture društva i praktične ljudske delatnosti, predstavlja glavnu temu Fromovog stvaralaštva. Ključni pojam Fromove teorije socijalizacije ličnosti jeste „društveni karakter“, koji treba da objasni splet interakcija između ekonomske baze, strukture društva i psiholoških faktora kao i ideje i ideologije koje su dominantne u jednom društvu. Ovu svoju teoriju From je u saradnji sa Makobijem potkrepio empirijskim dokazima u terenskom istraživanju.³⁸⁾ Fromov veliki naučni doprinos je što Frojdov biologizam i psihologizam u tretiranju antropoloških problema, zamenjuje novom marksističkom osnovom; tu on polazi od Marksove postavke da je društveno biće čoveka ono što određuje njegovu svest, a ne obrnuto. Mišljenja sam da je From najubedljiviji i najplodniji kada stvara svoju originalnu teoriju ličnosti u tradiciji izvorne Marksove analize čoveka i društva, dopunjavajući i obogaćujući ovo shvatanje o čoveku onim što je najvrednije u Frojdovoj teoriji.³⁹⁾ U istoj tradiciji je i drugi veliki Fromov doprinos: zalaganje za čovekovo oslobođenje od „lanaca iluzija“ putem buđenja čovekove svesti o sebi i dru-

³⁷⁾ Fromm, E. (1959) *Sigmund Freud's Mission — An Analysis of His Personality and Influence*, Harper Colophon Books, New York.

³⁸⁾ Fromm, E. (1970) and Maccoby, M. *Social Character in an Mexican Village*, Prentice Hall.

³⁹⁾ Trebješanin, Z. (1981) *Erich Fromm — život, delo i značaj*, *Psihologija*, 3.

štvu.⁴⁰⁾ Kako je to dobro primetio Hugo Klajn, cilj psihoanalize, kao i marksizma, je „oslobađanje, osamostaljivanje čoveka do tog stepena da on može da stoji na svojim sopstvenim nogama”.⁴¹⁾ Temu oslobađanja čoveka, koja je lajtmotiv njegovog dela, From naglašava i u svom *kredu*: „Čovjekov je zadatak povećati granicu slobode, jačati uvjete koji služe životu protiv onih koji služe smrti”.⁴²⁾

Ne treba zaboraviti, međutim, da je psihoanaliza od početka, od Frojda, bila radikalna teorija koja je posmatrala pojedinca u antagonizmu sa postojećim nehumanim društvom. To je i suština Džekobijeve knjige⁴³⁾, koja nas „podseća” na revolucionarnost izvorne Frojdove misli. U njoj on kritikuje „revizioniste” (Adlera, Hornejevu, Froma, Salivena, Leinga) koji su svojom reformom izdali psihoanalizu tobože u ime humanije, liberalnije, društvenije svesti. Tako se od dubine otišlo na površinu, od implicitne kritike društva sadržane u Frojdovoj teoriji, do apologije društva, od tenzije između pojedinca i društva do harmonične ličnosti i samoaktualizacije. U svojoj kritici Froma kao jednog od revizionista, Džekobi je u pravu u meri u kojoj je From „kulturalista”, „humanista” na liniji „revizionizma”. Džekobi, međutim, „zaboravlja” da From dosta odstupa od ove linije i da je Fromova kritika „revizionista” jedna od ranih kritika konformizma psihoanalize, baš sa radikalnih, Džekobijevih pozicija. Da podsetimo, objektivnosti radi, kako From, dvadeset godina pre Džekobija, upozorava da „postoji opasnost da psihoanaliza izgubi (...) osnovnu osobinu Frojdovog shvatanja, hrabrost da prkosi zdravom razumu i javnom mnjenju.”⁴⁴⁾

U *Krizi psihoanalize*, 1970. From argumentovano kritikuje upravo ono što i njegov kritičar kritikuje — transformaciju psihoanalize od radikalne teorije do konformističke teorije. Dalje, sam pojam društvenog karaktera pokazuje da From nije samo na rečima, u barem ključnim teorijskim postavkama, zaista daleko od Maslova, Rodžersa, Olporta, Hornejeve, itd., s kojima ga u istu korpu smešta Džekobi. Naravno, u *nekim* postavkama From je zaista blizak neofrojdovskim revizionistima i poslefrojdovskoj humanističkoj psihologiji. Tako npr. From kritikuje Frojdov biologizam i zanemarivanje socijalnih fakto-

⁴⁰⁾ Golubović, Z. (1981) *Revolucionarni karakter Eriha Froma*, *Gledišta*, 7—8, s. 33.

⁴¹⁾ Klajn, H. (1974) u razgovoru sa Trebješanin, Z. (Hugo Klajn i njegovo shvatanje psihoanalize u *Psihološki bilten*, 1—2, s. 134.

⁴²⁾ From, E. (1962/1980) *S onu stranu okova iluzije*, Naprijed, Zagreb, s. 156.

⁴³⁾ Džekobi, R. *Društveni zaborav — kritika savremene psihologije od Adlera do Leinga*, Nolit, 1981.

⁴⁴⁾ From, E. *Zdravo društvo*, str. 26; uporedi Džekobi (1981) (kritika Adlera).

ra zaboravljajući da se Frojd u svom razvoju dosta rano udaljio od fiziološki orijentisane psihologije da bi i preko „čiste“ psihologije ličnosti došao do zaključka o neophodnosti socijalnopsihološkog pristupa ličnosti. Ivan Ivić je na primeru formiranja superega pokazao da je Frojd ne samo nameravao već i u nekim teorijskim konstrukcijama zaista bio socijalnopsihološki usmeren u sagledavanju procesa formiranja ličnosti kao pounutrenja (interiorizacija) „spoljašnjih odnosa i uticaja društva“.⁴⁵⁾ Ako uporedimo Frojdovo tumačenje razvoja savesti (superega), sa Fromovom analizom razvoja savesti („humanističke savesti“), reklo bi se da je Frojd radikalniji, kritičniji i više sociološki orijentisan od Froma. U Fromovoj „humanističkoj psihoanalizi“ zaista mnogi pojmovi koji su bliski „humanističkoj“ struji u psihologiji (Maslov, Olport, Rodžers...), predstavljaju teorijski pad, u odnosu na Frojda.⁴⁶⁾...

Najzad, može se postaviti pitanje koliko su opravdana i dopuštena simbolička tumačenja Frojdovih pojmova? Kako odrediti do koje mere dopustiti „slobodu“ u interpretiranju? Da li je moguće da teoretičar ranga Frojda, uz to izvršni analitičar baš toliko ne razume samog sebe?⁴⁷⁾

Jedan dobar primer za ovaj problem. Pojam Edipovog kompleksa je bez sumnje, po mišljenju stručnjaka a i samog Frojda, jedan od stožernih pojmova psihoanalize. Ako pažljivo pogledamo Fromovu „reinterpretaciju“ ona *Edipalni sukob* svodi na dve tendencije koje stoje naporedo jedna pored druge: pobune protiv autoriteta i vezanosti za majku kao rajsko utočište. Od čuvenog, provokativnog, uznemiravajućeg Frojdovog otkrića o Edipalnom konfliktu u čoveku ne ostaje ništa — ni zastrašujuća nesvesna incestuozna vezanost za majku, ni, a to je srž, *sukob*, tragični unutrašnji sukob dveju oprečnih želja. A bez Edipovog kompleksa nema ni čoveka *kako ga je Frojd video* — u svojoj biti podeljenog, razdiranog ljubavlju i mržnjom, koga „žalac neostvarene želje“ goni u neurozu, patnju ili sve nove i nove sublimacije.

Na kraju, ostaje utisak da je Fromova „konstruktivna reinterpretacija“ Frojda jedan ambiciozan pokušaj da se „građanski mislilac“ Frojd, čija je genijalnost neosporna, radikalnim zahvatom postavi sa glave na noge. From je u Marksu našao podlogu za ovaj zaokret, ali čini se nije imao snage da ga izvede.

⁴⁵⁾ Ivić, I. u razgovoru povodom knjige, R. Džekobija *Društveni zaborav*, u Domu omladine, novembra 1981.

⁴⁶⁾ Dobru logičko-epistemološku kritiku Fromovih pojmova slobode, savesti, dela je Zvezdana Dukić u radu „Ličnost i kultura u djelu Eriha Froma“, Filozofski fakultet, Zagreb, 1979.

⁴⁷⁾ V. diskusiju između Froma i M. Šerifa posle Fromove analize u Fromm, E. *Psychoanalytic Characterology and its Relevance for Social Psychology*.